

Денисенко І.Д.
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди
Харків, Україна

ТЕОРІЯ ЗМОВИ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ: СТАН РОЗРОБКИ, ОЦІНКА ЕВРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

В умовах розвитку сучасного суспільства нового типу (постіндустріального, інформаційного, мережевого) набуває актуальності й знаходить підтвердження теза, яку висуває низка західних дослідників. Вони зазначають, що в соціальних науках, орієнтованих на актуальні події, відбувається постійна зміна дослідницьких тенденцій, спостерігається вплив політичних чинників, а також висуваються нові вимоги, зумовлені особливостями функціонування політичної системи та її середовища. Усі ці фактори спричиняють короткотривалі зміни у формуванні політичних теорій [1, с. 389].

Іншими словами, суспільні трансформації постійно генерують запит на створення нових теоретичних концепцій – від аналітичних моделей до повноцінних концептуальних рамок. Як показують результати відповідних наукових досліджень, ці нові теоретичні конструкції далеко не завжди мають так зване «класичне походження». Тобто вони можуть не бути прямими модифікаціями провідних політичних теорій або загальноприйнятих методологічних підходів, таких як історичний, інституційний, біхевіористський, функціоналістський, теорія раціонального вибору чи порівняльний аналіз [див., напр., 1, с. 7].

Серед цих нових підходів особливе місце, на думку багатьох представників гуманітарних наук, займають так звані «теорії змов». Поняття «теорія змови» в *Великому тлумачному соціологічному словнику* (1999) (*conspiracy theory*) визначається як елемент системи переконань, у межах якого соціальні події чи наслідки, що вважаються негативними або небажаними, пояснюються діяльністю певних груп, які нібито мають прихований вплив на прийняття владних та економічних рішень [цит. за 2, с. 92]. Водночас, в *Оксфордському словнику англійської мови* (2014) це поняття трактується як теорія, згідно з якою певна подія або явище виникає внаслідок змови зацікавлених сторін. Зокрема, це віра в те, що за кожною незрозумілою подією стоїть якась таємна, але впливова група осіб [3].

Окремі дослідники, які спеціалізуються на вивченні феномену «теорій змов», пропонують не лише різні варіанти їх визначення (які досі не набули загальновизнаного тлумачення), а й окреслюють основні структурні компоненти та характерні ознаки їх формування і розвитку. Так, німецький вчений Д. Гро розглядає «теорію змови» як інтерпретаційну модель, що базується на таких ключових положеннях:

а) історичні процеси можна спланувати заздалегідь;
б) існують суб'єкти, які здатні контролювати хід історичних подій;
в) вказані наміри відповідних суб'єктів уже втілені відповідно до попередньо визначених планів;

г) або ж їхня реалізація залишається можливою за умови, що інша сторона, яка отримала інформацію про ці дії, не вживе запобіжних заходів для їхнього припинення [4].

У рамках досліджень французького політолога Р. Рейхштадта в структурі конспірологічних теорій виокремлюють чотири основоположні складові:

- наявність масштабної або суспільно значущої події (наприклад, катастрофа, військовий конфлікт, терористичний акт);
- визначення конкретного «джерела зла» (тобто суб'єктів, яких вважають ініціаторами події – таємні товариства, фінансові угруповання, політичні еліти, спецслужби тощо);
- існування наперед сформованої «структури сприйняття» (конспірологічного наративу, який дозволяє вбудовувати нові елементи в ширший контекст змовницького мислення та довготривалих історичних процесів);
- виникнення нез'ясованих, непередбачуваних або невизначених чинників, що впливають на перебіг відповідної події [5, с. 12].

До ключових характеристик теорій змови (конспірологічних концепцій) можна зарахувати такі аспекти:

- вони формуються у ситуаціях, коли бракує повної або достовірної інформації про певний соціальний чи політичний процес;
- подібні події чи процеси, як правило, мають високу суспільну значущість або супроводжуються значним емоційним резонансом;
- вони персоніфікують відповідальність за подію, пов'язуючи її виключно з діяльністю впливової групи осіб;
- зазначеній групі часто приписуються надприродні можливості, абсолютний контроль над ресурсами та всесвітній вплив.

Окрім загальноприйнятих підходів, деякі дослідники пропонують власні класифікації конспірологічних теорій. Зокрема, німецький політолог Д. Гро визначає чотири аналітичні критерії: «часовий», «географічний», «формальний» та «структурний».

Часовий критерій дозволяє поділити теорії змови на:

- ті, що стосуються минулих подій;
- ті, що пояснюють сучасні процеси;
- ті, що роблять прогнози щодо майбутніх подій;
- ті, що сприймаються як позачасові та вічні.

Географічний критерій передбачає виокремлення:

- універсальних, загальносвітових теорій змови;
- локалізованих, регіональних варіантів конспірологічних уявлень.

Формальний критерій дає змогу розрізняти:

- повсякденні конспірологічні теорії;

- систематизовані концептуальні парадигми;
- науково оформлені конструкції, що можуть бути зрозумілі лише вузькопрофільним спеціалістам.

Структурний критерій дозволяє аналізувати теорії змови через систему світоглядних уявлень, подібних до маніхейської концепції боротьби добра і зла. Відповідно, такі теорії можна поділити на дві категорії: «позитивні» (з огляду на наслідки, які вони передбачають) і «негативні».

Аналіз сучасної теоретико-методологічної літератури засвідчує, що соціально-політичний дискурс демонструє доволі неоднозначне ставлення до конспірологічних теорій («концепцій змови») та їхнього евристичного потенціалу в поясненні суспільних процесів [див., напр., 4-10].

Ця тенденція характеризується насамперед зростанням кількості науковців, які досліджують феномен конспірології. Український вчений М. Яковлев зазначає, що обсяг дослідницької діяльності у цій сфері настільки великий, що «якби така ж кількість людей з подібною рішучістю займалася справжньою наукою, людство вже давно б колонізувало Марс, подолато всі хвороби і розв'язало найскладніші проблеми суспільствознавства» [7, с. 25].

Другим важливим аспектом сучасного наукового дискурсу є існування двох протилежних підходів до оцінки теорій змови з точки зору їхньої наукової цінності. Дослідницька спільнота поділяється на дві великі групи.

Перша група науковців заперечує можливість використання конспірологічних теорій як пізнавального інструментарію у сфері гуманітарних наук. Вони вказують на їхню низьку пояснювальну цінність та відсутність наукової обґрунтованості (Д. Пайпс – «Змова: Манія переслідування в умах політиків», Ф. Рудмин – «Теорії змови як наївна деконструкція історії», Р. Хофстедтер – «Параноїдальний стиль в американській політиці та інші нариси», Дж. Ентін – «Теорія змов і конспіративістський менталітет» тощо).

Натомість друга група дослідників вбачає в теоріях змови певний евристичний потенціал для аналізу сучасних соціальних і політичних явищ. Вони наголошують, що змовницькі концепції можуть слугувати інструментом для розуміння процесів, що відбуваються у суспільстві (Д. Гро – «Спокуса конспірологічної теорії або чому погані речі відбуваються з гарними людьми?», С. Кларк – «Конспірологічна теорія і теоретизування», М. Фенстер – «Теорія змови: секретність і влада в американській культурі» тощо) [6, с. 43].

Третім аспектом, що характеризує ситуацію, яка склалася серед науковців, котрі досліджують проблематику теорій змови в соціально-політичному дискурсі, є вкрай негативне ставлення представників першої дослідницької групи до самої можливості існування цієї концептуальної побудови в рамках системи наукового знання. Свідченням цього є навіть назви їхніх праць, що відображають скептичний та критичний підхід до цього питання (зокрема, монографії Д. Пайпса «Змова: Манія переслідування в умах політиків», Р. Рейхштадта «Опіум дурнів: нарис про теорії змови», Д. Томпсона «Антизнання: як ми здалися теоріям змови, лікарям-шарлатанам, фальшивій

науці та підробленій історії», Р. Хофстедтера «Параноїдальний стиль в американській політиці та інші нариси» тощо) [5; 8-10].

Четвертою важливою особливістю цієї ситуації є переконаність представників обох груп дослідників у тому, що «в нових соціально-політичних реаліях сучасного світу інтерес до конспірологічних моделей зростає і продовжуватиме зростати» [6, с. 43].

Ця теза щодо майбутньої популярності теорій змови у соціально-політичному дискурсі пояснюється рядом чинників:

- Подвійна природа політики. У суспільстві існують дві форми політичних процесів: «мала політика» (її публічна складова) та «велика політика» (прихований бік ухвалення рішень), що є предметом дослідження німецького політолога К. Шмітта. Перша перебуває під (хоч і формальним) контролем медіа й громадськості, тоді як друга залишається закритою, адже основні рішення ухвалюються в умовах та на рівнях, недоступних для широкого загалу.
- Спрощена модель пояснення соціальних явищ. Конспірологічні теорії пропонують легку для сприйняття інтерпретацію складних суспільних процесів через призму боротьби між різними групами, структурами та суб'єктами, що діють відкрито чи приховано.
- Зрозумілість ключових концептів. Теорії змови використовують такі поняття, як «приховані інтереси», «світова еліта», «таємний уряд», «тіньове керівництво», «маніпулювання», «лобіювання», «таємна дипломатія», «міжнародний тероризм», які є доступними для розуміння не лише науковцями, а й широким загалом.
- Легкість поширення конспірологічних моделей. Вони швидко розповсюджуються в суспільстві, особливо через засоби масової інформації, що сприяє їхньому обговоренню як у неформальних міжособистісних комунікаціях, так і на більш широкому рівні групових дискусій.
- Особливості людської психіки та соціальні потреби. Люди часто стикаються з труднощами у сприйнятті великих масивів інформації та схильні до спрощених схем пояснення складних реальностей. Також серед соціальних потреб особливо виділяється прагнення до розуміння суспільних процесів, що відбуваються навколо, з використанням доступних і зрозумілих концепцій.
- Аналіз феномена теорій змови в сучасному соціально-політичному дискурсі дозволяє зробити низку узагальнень, що мають значення як для теоретичних досліджень, так і для прикладних аспектів аналізу суспільних процесів.
- Конспірологічні концепції як елемент суспільної свідомості. Теорії змови є складовою частиною суспільної свідомості, що формується під впливом соціально-політичних, економічних та культурних чинників. Вони не лише відображають певні колективні уявлення про структуру влади, механізми прийняття рішень та розподіл

ресурсів, а й виконують функцію когнітивного спрощення складних соціальних процесів. Саме через це конспірологічні наративи зберігають свою актуальність у періоди суспільних криз, політичної нестабільності та загального зниження довіри до інституцій.

- Методологічна неоднозначність теорій змови
Теорії змови характеризуються складною епістемологічною природою, що ускладнює їх класифікацію та методологічний аналіз. З одного боку, вони можуть розглядатися як форми альтернативного пояснення реальності, що базуються на недоведених чи неправдоподібних припущеннях. З іншого боку, їхнє вивчення може дати змогу виявити латентні соціальні конфлікти, приховані ідеологічні впливи та особливості політичного дискурсу. Таким чином, їхній аналіз потребує міждисциплінарного підходу, що поєднує соціологічні, політологічні, філософські та психологічні методи дослідження.
- Поляризація наукових підходів до конспірологічних моделей
Дослідники, що займаються вивченням теорій змови, поділяються на дві ключові групи. Перша група розглядає їх як нефальсифіковані конструкції, що не відповідають критеріям науковості та не мають пояснювальної цінності. Друга група, навпаки, акцентує увагу на евристичному потенціалі конспірологічних моделей, наголошуючи на їхній значущості для розуміння сучасних політичних та соціальних процесів. Ця методологічна поляризація свідчить про відсутність єдиної дослідницької парадигми щодо цього феномена, що вимагає подальшого теоретичного уточнення та розширення дослідницького поля.
- Соціально-психологічні детермінанти популярності теорій змови
Теорії змови активно функціонують у суспільстві через низку психологічних та комунікативних механізмів. По-перше, вони задовольняють потребу у причинно-наслідкових зв'язках, забезпечуючи пояснення складних явищ через прості й зрозумілі категорії. По-друге, вони підсилюють групову ідентичність, розділяючи суспільство на «посвячених» (тих, хто розуміє приховану правду) та «обманутих». По-третє, вони створюють відчуття контролю над реальністю, особливо в умовах соціальної невизначеності та дестабілізації.
- Роль медіа у поширенні та підтримці конспірологічних наративів
Засоби масової інформації, зокрема соціальні мережі та цифрові платформи, відіграють ключову роль у поширенні конспірологічних теорій. Механізми алгоритмічного підбору контенту сприяють утворенню так званих «інформаційних бульбашок», у межах яких відбувається самопідтвердження змовницьких ідей. Унаслідок цього відбувається радикалізація поглядів окремих суспільних груп та підвищення рівня недовіри до офіційних джерел інформації.

- Конспірологічні теорії в контексті політичного дискурсу
У політичному просторі теорії змови можуть використовуватися як засіб впливу на суспільну думку. Вони стають частиною передвиборчих кампаній, інформаційних війн та пропагандистських стратегій, оскільки дозволяють формувати образи «ворогів», мобілізувати електорат та легітимізувати певні політичні рішення. З цієї точки зору вивчення конспірологічних наративів є важливим не лише для наукової спільноти, а й для державних інституцій, аналітичних центрів та організацій громадянського суспільства.

Попри активне вивчення феномена конспірологічних теорій, їхня концептуалізація залишається неповною. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на:

- розробку нових методологічних підходів до аналізу змовницьких моделей у суспільстві;
- виявлення кореляції між поширеністю теорій змови та рівнем соціально-економічної нестабільності;
- дослідження психологічних механізмів формування змовницького мислення;
- аналіз впливу цифрових технологій на динаміку поширення конспірологічних ідей;
- критичний розгляд взаємозв'язку теорій змови з процесами політичної поляризації.

У цілому можна констатувати, що теорії змови є складним і багатоаспектним явищем, що має значний вплив на суспільні, політичні та наукові процеси. Вони одночасно можуть бути інструментом маніпуляції громадською думкою та способом інтерпретації соціальної реальності в умовах інформаційної невизначеності. Їхній науковий аналіз потребує комплексного підходу, що поєднує методи соціології, політології, психології, медіазнавства та філософії. Подальший розвиток досліджень у цій сфері може сприяти глибшому розумінню механізмів функціонування сучасного інформаційного простору та процесів формування суспільних уявлень про владу, контроль і соціальну справедливість.

Література:

1. Байме К. Політичні теорії сучасності. Київ. Вид-во Стилос. 2024. 396 с.
2. Дурнев О., Юрчик Т. Конспірологічні теорії пандемії Covid-19: соціальні фактори виникнення та поширення // Науково-теоретичний альманах Грани. 2021. Том 24 (6). С. 90-99.
3. Теорія змови // Оксфордському словнику англійської мови (2014). URL: <https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=conspiracy+theory>.
4. Шевчук Д. До теорії теорії змови // І. 2009. Вип. 54. С. 120-129. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/3756/1/Shevchuk.pdf>

5.Рейхштадт Р. Опіум дурнів: нарис про теорії змови. Київ. Вид-во: Дух і літера. 2023. 168 с.

6.Денисенко І.Д. Сучасна конспірологія: до визначення евристичного потенціалу щодо соціально-політичних досліджень // Сучасне суспільство: політичні науки. 2020. Вип. 1(20). С. 41-50.

7.Яковлев М. Теорії змов. Як (не) стати конспірологом. Київ. Вид-во Віхола. 2023. 352 с.

8.Hofstadter R. The Paranoid Style in American Politics: And Other Essays. Harvard. Harvard University Press. 1996. 330 p.

9.Pipes D. Conspiracy. How the Paranoid Style Flourishes and Where It Comes From. New York, 1997. 272 p.

10.Thompson D. Counter knowledge: How we surrendered to conspiracy theories, quack medicine, bogus science and fake history. London, 2008. 176 p.